

Бадєєва Людмила Іванівна
доцент кафедри українознавства ХНУРЕ,
кандидат історичних наук, доцент
e-mail: liudmyla.badieieva@nure.ua

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Джерелом пробудження національної свідомості українців стали дослідження духовного життя попередніх поколінь. Багатство духовного світу українців відбивали фольклор, поезія, звичаї. Саме тому вагоме значення для формування національної самосвідомості українців мала поява в ХІХ ст. нової наукової дисципліни – українського народознавства. Народознавство – наука про життя, звичаї та обряди й духовну творчість народу. І.Я. Франко в роботі «Найновіші напрями українознавства» визначає, що «до сфери народознавства входили такі науки, – як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук та історія промислу» [7, с.254].

Виділяють два важливих етапи становлення та розвитку цієї галузі знань:

1) кінець ХVІІІ – до середини ХІХ ст. – це етап становлення українського народознавства як певної галузі знання. На першому етапі визначилась назва нової науки – етнографія. Відбулося визначення предмету науки, тематики досліджень (етногенез та етнографічне районування, вірування, свята, звичаї й обряди, усна народна творчість, матеріальна культура і побут);

2) друга половина ХІХ – поч. ХХ ст. – утвердження й подальший розвиток українського народознавства, праці з етнографії, етнології, фольклористики Ф. Вовка, С. Подолинського, І. Франка, В. Гнатюка.

Українське народознавство розвивалося відповідно до загальноєвропейських традицій. Як і в Європі, в Україні межа ХІХ ст. позначена переходом від емпіричних до наукових знань. М. Антоновський написав узагальнюючий нарис «О малороссийских козаках, малороссийском народе», що в 1799 р. був надрукований російською мовою у Санкт-Петербурзі

як розділ праці І. Георгі «Описание всех обитающих в Российском государстве народов...».

З'являються перші спроби розробки теорії етносу. М. Загоровський у праці «Топографічний опис Харківського намісництва» (1788) охарактеризував господарство, духовну і матеріальну культуру слобожан. Водночас він розглянув питання мови українців, їхньої самосвідомості, окреслив територію розселення. На думку М. Загоровського, розвиток українців не зводиться до політичної історії, а має такі чинники, як мова, характер народу, певні форми культури й побуту, територія розселення. Наприкінці XVIII ст. Ф. Туманським була зроблена спроба щодо методики здійснення народознавчих студій. Він створив анкету «програми» опису України з 50 пунктів для міських і 23 пунктів для сільських мешканців. Крім питань анкета Ф. Туманського містила зразки відповіді. Програма-анкета була надіслана канцелярією П. Румянцева до міст і містечок Лівобережної України й за її зразком робилися місцеві описи.

У перші десятиліття XIX ст. народознавчі осередки виникли в Харкові, Полтаві, Ніжині, як правило, навколо освітніх закладів. У 1802 р. в Чернігівському народному училищі (директор якого Марков цікавився історичним минулим України) А. Шафонським були виконані 24 акварельні малюнки альбомного формату, на яких зображені українці в національних костюмах. Це – один з проявів зростання інтересу інтелігенції до матеріальної культури рідного народу.

Після заснування в столиці Слобожанщини університету Харків поступово стає центром культурного й наукового життя України, зокрема й етнографічним центром. Матеріали з української етнографії друкувалися в харківських виданнях: «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Молодик». Перші кроки в розвитку етнографії в Харківському університеті пов'язані з діяльністю професора Г.П. Успенського. В 1809 р. він подав до Ради університету «Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок...», в якому передбачалося збирання й етнографічних матеріалів. У тому ж 1809 р. Г. Успенський

виступив на урочистих зборах Харківського університету з промовою «О том, что каждому народу нужнее знать древнее и нынешнее состояние своего Отечества, нежели других государств». Під впливом Г. Успенського в «Обществе наук», що було створено при університеті, значно посилюється увага до питань історії та етнографії. В «Календаре», виданому в університетській друкарні, публікується праця «Описание Харькова и слободской украинской губернии». В 1811 р. вихованець університету Ст. Гречановський публікує етнографічну роботу «Описание местопребывания и свойств козаков войска Донского». В 1816 р. молодий харківський ентузіаст О. Левшин публікує свій твір «Письма из Малоросии», що містив чимало відомостей з матеріальної та духовної культури українців. Сам Г. Успенський видає в 1811-1812 рр. фундаментальне дослідження з історичної етнографії – «Опыт повествования о древностях русских» – книгу, що, за словами Д. Багалія, «создала ему выдающееся положение среди русских историков того времени» [1, с.145].

У Полтаві осередок краєзнавчої праці згуртував І. Котляревський. Крім всесвітньовідомої «Енеїди», І. Котляревський написав ряд фольклорно-етнографічних розвідок. Інший полтавчанин П. Білецький-Носенко зібрав і надрукував «Лінгвістичні пам'ятки повір'їв у малоросіян, їх весільні обряди з народними піснями». Полтавський поміщик Миргородського повіту В. Ломиковський написав праці «Про Малоросію, про стародавні звичаї малоросійські, у про службу військову і цивільну, про чини й посади чиновників» і «Про вірування в Малоросії і частково в єпархіях». Ураховуючи цінність рукописної спадщини В. Ломиковського, сучасний часопис «Київська старовина» (№3 за 1992 р.) надрукував частину його архіву. Саме В. Ломиковський першим здійснив запис українських народних дум. Приділяючи найбільшу увагу вивченню духовної культури, творів усної народної творчості, пісень, українці-народознавці розглядали фольклор нарівні з рідною мовою як найважливішу ознаку національної своєрідності, тобто етнорозмежувальний чинник. Такий погляд сприяв зростанню кількості

друкованих фольклорних збірок. У 1819 р. М. Цертелєв видав першу збірку українських народних пісень. Почин М. Цертелєва підхопив М. Максимович. Нащадок козацького роду, він завжди був свідомий своєї національної приналежності, що не раз підкреслював публічно [3, с.158]. Михайло Олександрович записав та опублікував кілька праць з фольклору: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834). М. Максимович намагався визначити і охарактеризувати жанри українських народних пісень.

Поглибленню теорії українського народознавства сприяло слов'янське пробудження, активізація суспільної думки й наукових пошуків. Ґрунтовнішими стають дослідження походження українців і під їхнім впливом у 1830 р. російський вчений М. Полевой визнає, що українці – це народ, відмінний від росіян, їхня спорідненість – результат належності до слов'янських народів. З 1840-х років провідним центром розвитку української етнографії стає Київ з його університетом. Ректор Київського університету М. Максимович продовжив дослідження з етнографії і створив своєрідну енциклопедію народного життя «Дні і місяці українського селянина». Передові викладачі та студенти університету або безпосередньо брали участь в організації Кирило-Мефодіївського братства, або симпатизували його намаганням звільнити Україну від іноземного гніту. Розгром царською владою братства негативно позначився на українському рухові, але не зупинив розвитку народознавчих дисциплін. У 1849 р. М. Максимович видав нову збірку українських пісень. У 1851 р. при Київському університеті була заснована Комісія для опису губерній. У 1854 р. у її складі було відкрито відділ етнографії. Комісія провела ряд експедицій, розробила широку «Програму для етнографічного опису губерній Київської навчальної округи». Один із співробітників Комісії Д. Журавський у «Статистичному описі Київської губернії» (1852) помістив розділ «Про домашній побут сільських класів» з характеристикою матеріальної культури українців Київщини. Д. Журавський також зробив спробу типологізації сільського житла. У рамках праці Комісії

були видані твори «Звичаї, повір'я, кухня, напої малоросіян» М. Маркевича і дослідження сімейного побуту українців В. Тарновського. Співробітник комісії Д. де ла Фліз, француз за походженням, який постійно проживав в Україні, видав дев'ять альбомів власних малюнків з української тематики. Наукову цінність мала спроба Д. де ла Фліза виокремити культурно-побутові райони Київщини. У середині ХІХ ст. з'явилися збірки фольклорних матеріалів з відомостями про кобзарів і лірників. Початок вивченню кобзарства і лірництва як самобутнього явища поклав професор Київського університету А. Метлинський. З цього ж часу етнографічний матеріал стає звичним додатком історичних досліджень. Піонером поєднання історичних та етнографічних матеріалів став Д. Бантиш-Каменський. У другому виданні «Історії Малої Росії» було вміщено матеріали про походження українського народу і етнографічний опис матеріальної культури і побуту українців. У 1859 р. М. Маркевич у розвідці «Про козаків» розглянув питання про давність української мови та значення етноніму «черкаси». Історик А. Скальковський у двох виданнях «Історії Нової Січі» (I–1842; II–1846) помістив спеціальний розділ «Домашній побут, одяг, озброєння і звичаї запорожців» та інші матеріали з етнографії Запорозжя. Принципово важливе значення для вирішення питання про етногенез українців мала стаття М. Костомарова «Дві руські народності», надрукована у часописі «Основа», який у 1860-1861 рр. видавався у Петербурзі. Таким чином, на середину ХІХ ст. набула значного розвитку теорія української етнографії, були визначені її предмет і завдання як науки про народ, його культуру і побут. В основних рисах сформувалася методика етнографічних студій, зокрема, методика польових спостережень.

У 1867 р. М. Костомаров надрукував теоретичну статтю «Про відношення російської історії до географії і етнографії». В цій праці автор визначив місце етнографії в системі гуманітарних знань на основі уточнення предмета і методів етнографії, співвідношення етнографічної науки з суміжними дисциплінами. Визначивши «народ» об'єктом етнографії, М. Костомаров наголошував на необхідності дослідження життя усіх «класів: і вищих, і

нижніх» [6, с.33]. Зокрема, вчений звертав увагу на потребі вивчення життя фабричних людей і дослідженні міського побуту. М. Костомаров також сформулював у первинному, нерозвиненому вигляді історико-порівняльний метод. Таким чином, вчений одним з перших помітив тенденцію відходу етнографії від філологічного знання та її зближення з історичним дисциплінами.

Наприкінці 1860-х рр. під керівництвом П. Чубинського була проведена етнографічно-статистична експедиція. Зібрані експедицією матеріали склали семитомник про звичаї, обряди, усну народну творчість, звичаєве право, вірування, матеріальну культуру українців та інших етнічних груп українських земель. Робота експедиції була визнана успішною Російським географічним товариством, П. Чубинський в 1873 р. був нагороджений золотою медаллю товариства, а в 1879 р. отримав Уваровську премію Російської академії наук. Досягнення П. Чубинського були також визнані на європейському рівні: у 1875 р. він був нагороджений золотою медаллю Міжнародного географічного конгресу в Парижі. Здобутки народознавчих досліджень сприяли створенню в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876). У роботі відділу брали участь багато видатних діячів української культури, представники національного й революційно-демократичного напрямків: П. Чубинський, М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, О. Потебня, М. Лисенко, М. Зібер та інші. Відділ значно розширив тематику етнографічних досліджень. Зокрема, було розпочато вивчення звичаєвого права, общини, етнічної статистики, окремих традиційних форм господарства. Згуртуванню навколо відділу широкого кола дослідників сприяла створена загальна етнографічна програма. До заборони роботи відділу царатом були надруковані два томи «Наукових записок», праця М. Драгоманова і В. Антоновича «Історичні пісні малоруського народу», «Чумацькі народні пісні» І. Рудченка. Була опублікована праця про українську вишивку і взагалі орнамент «Український народний орнамент» О. Косача. О. Русов зробив надбанням освіченої частини українців біографію й творчість кобзаря Остапа Вересая.

М. Лисенко зробив перші повноцінні нотації дум. Відділ здійснив одноденний перепис населення Києва, що дало змогу з'ясувати такі питання, як кількісний і національний склад містян, типи житла, поширення жіночої праці. Співробітник відділу Російського географічного товариства Ф. Вовк у 1875–1876 рр. організував і здійснив етнографічні експедиції в Київській і Волинській губерніях. Але в 1876 р. розпочата відділом Російського географічного товариства масштабна праця з розвитку українознавства й краєзнавства була зупинена царськими заборонами. Царські органи влади, зокрема жандармерія, побачили у діяльності відділу небезпеку територіальній єдності імперії, нову польську інтригу, прояв сепаратизму. Відділ було закрито, низку його провідних діячів, зокрема М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк через переслідування й заборону жити на українських землях змушені були емігрувати за кордон.

Важливу роль в організації наукового життя відіграв заснований громадівцями часопис «Киевская старина» (виходив з 1882 р.), що став справжньою енциклопедією етнографії та історії України, а також «Киевские университетские известия». На їхніх сторінках друкувалися О. Лазаревський, А. Кістяківський, М. Сумцов, О. Єфименко, О. Потебня, Д. Багалій тощо. В 1870–1880-х роках навколо Харківського університету склалася так звана «харківська школа» (П. і О. Єфименки, М. Сумцов, В. і П. Іванови, Д. Багалій та інші), які опублікували наукові праці й матеріали з краєзнавства, збірки «Руська народна музика, великоруська і малоруська в її будові мелодичній і ритмічній», «Збірка малоросійських заклинань», «Кустарні, відхожі та деякі інші сільські промисли Сумського повіту», «Життя і творчість селян Харківської губернії». Широке дослідження землеробської культури, ремесел і промислів Полтавщини, Волині, Чернігівщини розгорнули земські губернські статистичні комітети і комісії. Вони реалізували низку етнографічних програм і опублікували отримані матеріали в різних земських виданнях.

У 1880-1890-х рр. збагатилася новими здобутками теорія української етнографії. Вітчизняні дослідники критично поставилися до поширення в

Європі «міграційної школи». Теорія «міграційної школи» протистояла теорії національної винятковості й вважала, що спільні риси фольклору різних народів є результатом запозичення сюжетів. Українські вчені вбачали в «міграційній школі» певну однобокість, затушовування національної своєрідності культури окремих народів. Проти теоретичних настанов «міграційної школи» виступив О. Потебня, відстоюючи своєрідність і оригінальність української народної поезії. М. Драгоманов, хоча і належав до прибічників «міграційної школи», але також не вважав за достатнє обмеження досліджень з'ясуванням питання походження й поширення того чи іншого сюжету. На думку Михайла Петровича, народну поезію треба вивчати в тісному зв'язку з історичним та економічним життям народу. У 1890-ті рр. історичне вивчення фольклору стало панівним напрямком в українській та російській фольклористиці. На межі XIX–XX ст. українські народознавці стали добре відомими у колах слов'янських і західноєвропейських вчених. Наприклад, Ф. Вовк був обраний членом Антропологічного товариства при Сорбонні, І. Франко був одним із засновників й активних працівників Польського народознавчого товариства у Львові. Українські вчені друкували свої праці в польській, російській, чеській і західноєвропейській періодиці. Таким чином, українське народознавство на поч. XX ст. інтегрувалося у світову етнологічну науку.

Отже, як зауважив П.П. Кононенко, «XIX століття підготувало і ґрунт, і насіння, і сівачів для щедро колосистої українознавчої ниви. На історичну арену прийшли титани праці, творчості і державно-політичної діяльності: М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський на ниві історії; М. Драгоманов, П. Житецький, О. Потебня, Панас Мирний, Б. Грінченко, В. Гнатюк – словесності, етнопсихології, лінгвоестетики, компаративістики, М. Зібер, С. Подолинський – соціології та економіки, І. Франко, Леся Українка, як і Т. Шевченко, – універсальних інтересів, діянь і творчих шукань» .

Література

1. Горленко В. Нариси з історії української етнографії / В. Горленко. – К.: Наукова думка, 1961. – 248 с.
2. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на поч. ХХ ст. та її досягнення / Д. Дорошенко // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. [З передм. К. Костева]. – Мюнхен, 1988. – С. 19–33.
3. Історія українознавства: навч. посібн. / [П.П. Кононенко, Л.К. Токар, О.Г. Бажан та ін.. За ред. П.П. Кононенко.] – К.:Академія, 2011. – 510 с.
4. Історія української культури: у 5-ти т. / За ред. Патона Б.Є., Вервеса Г.Д., Курбаса І.Ф., Литвина В.М., Толочко П.П., Даниленко В.М. – Т.4. Кн.1. – [Ред. кол. Скрипник І.А.]. – К.: Наукова думка, 2008. – 1007 с.
5. Кононенко П.П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів / П.П.Кононенко. – К., 2005. – 640 с.
6. Костомаров М.І. Про відношення історії до географії та етнографії / М.І. Костомаров. // Народна творчість та етнографія. – 1996. – №4. – С. 32–36.
7. Франко І.Я. Найновіші напрямки в народознавстві / І.Я. Франко. // Зібрання творів: у 50-ти т. – Т.45 – К.: Наукова думка, 1986. – С.254–267.